

Kocaeli **ilahiyat** Dergisi

ISSN: 2564-677X

Kocaeli Theology Journal

MÜTEAHHİRÛN KELÂMINDA KULLANILAN İSTİDLÂL METOTLARI

Dr. Ali Mahmoud AL-OMARÎ

Dr. Öğr. Üyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Bölümü, e-mail: aomari@fsm.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0977-9041

Hakan KUTLU

Araştırma Görevlisi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, e-mail: hkutlu@fsm.edu.tr, orcid.org/0000-0002-7145-9092

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 31 Ekim 2019/ 31 October 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 11 Kasım 2019 / 4 November 2019

Yayın Tarihi / Published: 25 Aralık 2019/ 25 December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December 2019

Cilt / Volume: 3 Sayı / Issue: 2 Sayfa / Pages: **125-144**

Öz

İmam Gazâlî'nin genel anlamda İslâm coğrafyasında tedvin edilmiş ilimler, özel anlamda da kelâm ilminin seyrinde oldukça önemli bir tesirinin olduğu aşikârdır. Bunun bir yansıması olarak kelâm ilmine dair yapılan dönemlendirme faaliyetlerinden birisini teşkil eden tekaddüm-teahhur ayrımının kilit noktasına İmam Gazâlî oturtulmuştur. İmam Gazâlî ve kelâm ilmine kattığı formasyonun hem kendi eserleri hem de kendisinden sonra gelen kelâm literatüründe oluşturduğu etki, birçok açıdan incelenilmesi ve üzerinde durulması gereken bir hüviyeti taşır. Bizler bu çalışmamızda İmam Gazâlî ve onu izleyen müteahhirûn kelâmcılarının bu ilimle olan münasebetini kullandıkları istidlâl metotları bağlamında incelemeyi hedeflemekteyiz. Bunu yaparken öncelikle metot kavramını çalışmamız ile paralel bir düzlemde ele almayı ardından da müteahhirûn kelâmcılarının bu manadaki metodolojisini birinci el kaynaklardan incelemek sureti ile ortaya koymayı amaçlıyoruz. Bu şekilde hem İmam Gazâlî'nin kelâm ilminde nasıl bir istidlâl yöntemi benimsediği hususuna hem de bu yöntemin diğer müteahhirûn kelâmcılarında nasıl karşılık bulunduğu dair soruların daha net bir biçimde cevaplanabilmesine önemli bir katkı sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Metot, İstidlâl, Müteahhirûn Kelâmı, Kıyas, İlzâm

Inference Methods Of Post-Classical Kalam Thought

Abstract

Al-Ghazali's ideas have a critical impact on all disciplines which have been established in Islamic geography, especially kalam discipline's progress. As a consequence of this, historians who offers to divine Islamic intellectual history in two main periods, classical and post-classical, have pointed out al-Ghazali as a central scholar. Al-Ghazali's contribution to kalam thought is needed to be investigated to reveal his influence in post-classical kalam discipline. This article explores inference methods used by al-Ghazali and post-classical mutakallimuns who have been influenced by him. While doing this, we analyzed the concept of method and aimed to identify the methodology of post-classical mutakallimuns from primary sources. Thus, our major target is to contribute the academic works questioning al-Ghazali's methodology and its reflections in post-classical kalam thoughts.

Key Words: Method, Inference, Post-Classical Kalam, Syllogism, Entailment, al-Ghazali

GİRİŞ

Düşünme yetisi ile evrende ayrıcalıklı bir konumu haiz olan insan, bu yetisi sayesinde anlama ve anlatma kabiliyetlerini içinde taşır. Etrafı ile etkileşim içerisinde olan insan, içerisinde yaşamış olduğu evrenin geçirdiği değişimleri sürekli olarak müşahede etmekte ve buna bir anlam verme çabası içerisinde olmaktadır. Gözlemediği bu değişimi kimin gerçekleştirdiğini anlamaya çalışarak anladıklarını kendisi dışındakilere aktarma uğraşısı da -fail öznenin mahiyetine dair izahlar oldukça farklılaşsa da- tarih boyunca insanlığın felsefi uğraşlarından olagelmıştır. Varlığa yalnızca varlık olmak bakımından bakan ve onu anlamlandırmaya çalışan bu faaliyetlerin yanında mütekellim, aynı nesneye Peygamberinin bildirmiş olduğu vahyi kendisinden aldığını mucizeleri ile ispat ettiği ilahın varlığına “delil” olması yönü ile ele almıştır. Peygamberinden sâdir olan mucizelerin akli delâleti ile hem Allah’ın varlığını hem de vahyin doğruluğunu kesin bir biçimde tasdik eden ve Müslüman bir birey olan mütekellim, inandığı ilahın nefsülemirde de ilah olduğu ve Peygamberinin bildirdiği vasıflar ile muttasıf olduğunun aklen sağlanmasını yapabileceğini düşünerek bu düşüncesini muhatabına aktarma ve kanıtlama faaliyeti olarak kelâmı kullanmıştır.

Ne var ki inandıklarını veya bildiklerini karşı tarafa aktarmanın, aktarma üslubunun aktarılacak olanın geçersizliğine yol açması ihtimalinin söz konusu olması durumunda doğuracağı neticeler farklılaşacağından her zaman aynı şekilde olması düşünülemez. Söz gelimi, bir ifade aracı olarak şiir ve hitabet kitleleri harekete geçirip ikna edebilecek bir karaktere sahip olsa bile işin özünü idrak etmek isteyen tek bir birey için kabul edilebilir bir ifade yolu olmayabilir. Her Müslüman hatta akıllı birey için yokluğu tasavvur edilemeyecek zorunlu varlığın ispatı için kullanılan delillerin ise bu mevzuyla kesin bir surette ispat edecek nitelikte olması beklenir. Tam da bu sebeple mütekellimler, gerçekleştirdikleri kelâmî çalışmalarda özellikle Allah’ın varlığı, kemâl sıfatları ile muttasıf olması ve Peygamberin doğruluğu gibi bireyin din ve iman çerçevesinde bulunmasının bunları kabul etmeye bağlı olduğu konularda muhatapta burhânî bilgiyi oluşturacak istidlâl metotlarını kullanmışlardır. Zira muayyen bir şahsın herhangi bir konuya dair getirmiş olduğu zayıf bir delil her ne kadar konunun hadd-i zâtında geçersiz olduğunu ortaya koymaya yetmese de şahsın bu delili konunun kendisi ve muhatabının kabu-

lû için gerekçe kılması en azından o esnada kendisi ve muhatabında konuya dair kesin bilgi meydana gelmesine mani olacaktır. Meseleyi bu yönden ele aldığımızda mütekellimin en azından sözünü ettiğimiz çerçevedeki kelâmî uğraşısında niçin kesin bilgiyi doğuran bir “metot” kullanması gerektiği daha iyi anlaşılabilir hale gelecektir.

Bizler de bu çalışmamızda İmam Gazâlî ve sonrasındaki kelâmcıların kullanmış oldukları istidlâl metotlarını kendi içerisinde bir sınıflandırmaya tabi tutarak ortaya koymayı hedefliyoruz. Bunun için öncelikle metot kavramını çalışmamız ile mütenasip bir manada kullanabilmek adına netleştirmeye çalışacağız. Ardından müteahhirûn kelâmcılarının bu anlamdaki “metodolojisini” tespit etmeye çaba göstereceğiz Nihayetinde ise çalışmamız aracılığıyla iki farklı gayeye hizmet etmiş olacağız. Birincisi; İmam Gazâlî'nin uyguladığı olduğu istidlâl metotlarının kendisinden sonraki mütekellimler nezdinde de kullanılmış olup olmadığını koymak ki bu sayede İmam Gazâlî'nin kendisinden sonraki kelâm üslubunda belirleyici bir fonksiyon üstlenip üstlenmediği anlaşılmış olacaktır. İkinci olarak da müteahhirûn kelâmının müştakil ve tafsilatlı bir biçimde özel bir nokta olan “istidlâl üslubunun niteliği” bağlamında incelemek olacaktır. Bu noktanın vuzuha kavuşması beraberinde Gazâlî ve sonrasındaki mütekellimler nezdinde kullanılan istidlâl metotlarının yalnızca hangi metotlar olduğu sorusuna değil¹ bu metotların hangi durumlarda muteber görüldüğü gibi anlamlı bir soruya da cevap üretilmiş olacaktır.

1 Müteahhirûn kelâmcılarının kullandıkları istidlâl metotlarını birinci el kaynaklardan ayrıntılı bir biçimde inceleme eksenindeki gayemizi koruyabilmek için çalışmamızın günümüzde yapılan çalışmalar nezdinde nerede durduğunun belirginleşmesine dair bazı değerlendirmelere burada yer vermemizin uygun olacağı kanaatindeyiz.

Öncelikle nazari bir disiplin olan ve birincil uğraşısı delil, medlûl, delâlet ve istidlâl gibi kavramların karşıladığı muhteva olan kelâm ilminin bu noktadaki birikiminin incelenmesine dair birçok akademik çalışmanın yapıldığı bir gerçektir. Ancak bu çalışmalardan meselenin istidlâl mefhumundaki boyutuna odaklanmış olan tek çalışmanın ise Metin Özdemir'in “Kelâmî İstidlâlin Problematiki” adlı çalışması olduğu gözlemlenmektedir. Ne var ki bizim çalışmamızın aksine kelâm disiplinindeki istidlâl yöntemlerini bütünü ile incelemeyi ve kritik etmeyi hedefleyen bu çalışmanın müteahhirûn kelâmında kullanılan ve de muteber olan istidlâl metotlarına dair doyurucu bir tasavvur oluşturduğu söylenemez. Bk. Metin Özdemir, *Kelâmî İstidlâlin Problematiki*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5:2 (2001), 187-191. Dolayısıyla bu bağlamdaki istidlâlin kritik edilebilmesi için daha kuşatıcı bir tasavvura ihtiyacımız olduğu sonucu doğmakta, çalışmamız ise araştırmacılara bu bağlamda hizmet ederek Metin Özdemir'in kaleme aldığına benzer çalışmaların çoğalmasına ve daha dakik

1. Metodun Tarifi

Çoğulu “Menâhic” olan “Menhec” veya “Minhâc” sözlükte² apaçık yol demektir. Terminolojik olarak şimdiki bilimsel ve akademik manaya çok geç bir dönemde, özellikle de modern felsefenin en belirgin kısımlarından olan “epistemoloji”nin zuhurundan sonra kavuşmuştur. Felsefenin bu kısmı bilgiler, hakikatler ve kavramlar ile belirli bir disiplindeki araştırmacının ele aldığı tümel yöntemlerin toplamıdır. Ya da başka bir deyişle, bir konunun problemlerini ele almak, istenen sonuçlar ile cevaplara ulaşabilmek, ona uygun çözümleri bulabilmek için tutulması gereken ve araştırmacının uymak zorunda olduğu yolun haritasını şekillendiren kurallar, üsluplar ve genel araçların bütünüdür.

Epistemoloji, zikrettiklerimizin dışında birçok farklı şekilde tarif edilmiştir. Bunlardan bazıları şu şekildedir;

- Çeşitli düşünceler dizisini ister bilmediğimiz hakikatleri keşfetme isterse de bildiğimizi başkalarına kanıtlama bağlamında olsun doğru bir şekilde düzenlemeyi sağlayan sanattır.³

- İlmi disiplinlerde aklın seyrini kontrol altında tutan, belirli bir neticeye ulaşana dek eylemlerinin sınırını belirleyerek hakikati keşfetmesini sağlayan yoldur.⁴

---

bir biçimde gerçekleştirilebilmesine katkı sunmuş olmaktadır. Bunun dışındaki çalışmaların ise daha çok meselenin delile bakan yönü veyahut belli başlı şahıslar ve eserleri bağlamında ele alındığı görülürken istidlâl boyutu yalnızca delil ile olan münasebeti açısından çalışmanın kapsamına alınabildiğinden bu durum tabiatıyla sözünü ettiğimiz boşluğun devamı neticesini vermektedir. Örneğin bu bağlamdaki önemli çalışmalardan Hüseyin Şahin’in “Kelâmcılara Göre Delil ve Delil Türleri” adlı çalışmasında yazarın kendisi de “Delil çeşitlerinden bahsettikten sonra konumuzla alakası bakımından kelâmcılar tarafından kullanılan delillendirme yöntemlerinden de kısaca bahsetmemiz gerekmektedir.” demek suretiyle sözünü ettiğimiz vakıaya işaret etmiş olmaktadır. Bk. Hüseyin Şahin, *Kelâmcılara Göre Delil ve Delil Türleri*, Kelâm Araştırmaları, 13:1 (2015), 467. Sonuç olarak çalışmamızın günümüzdeki çalışmalarından müreahhirûn kelâmına istidlâl metodolojisi bağlamında bakmış olmak ile ayrıştığı görülürken ve alanında hatırı sayılır bir boşluğu dolduracağı beklenmektedir.

2 Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003), 4/ 270-271.

3 Abdurrahman Bedevi, *Menâhicü'l-bahsi'l-ilmî*, (Kuveyt: Vekâletü'l-matbûât, 1997), 4.

4 Bedevî, *Menâhicü'l-bahsi'l-ilmî*, 5.

- Araştırmacının, gayesine ulaşmak, hakikati keşfetmek veya bilgi elde etmek için kullandığı araçtır.⁵

- Araştırmacının veya ilim adamının araştırmasının konusunu ele alırken belirli sonuçlara ulaşmak gayesiyle takip ettiği üslup veyahut yoldur.⁶

- Kaynakların delil değeri ile onlardan yararlanmanın yoluna ek olarak mantıki ve tarihi metodolojisini araştırmayı görev edinen disiplindir.⁷

Tanımların tamamının oldukça umumi bir nitelik taşıdığı ve bunun beraberinde “metod”un kendisinin kapalılığı da ortada iken bu durumun mümin şahısta inanç esaslarının yerleşmesini amaçlayan kelâm ilminin “metod”unu keşfetmeyi de zorlaştıracığı açıktır. Aslında tanımlardaki bu genelliği aşmanın yolu epistemolojinin başlangıçta ilimlerin haddi zatlarındaki metodlarının “ne”liğinden çok ilmi araştırmadaki metodolojinin “ne”liğini açıklama gayesine matuf olarak vaz olduğunu hatırlamaktan geçer. Bundan dolayı da serdettiğimiz tariflerin oldukları surette değil de ilmi araştırmanın metodolojisini resmetme cihetine odaklanması beklenirdi.⁸

Bu sebeple şu tarif, araştırmamızın ilgi alanına daha uygun düşecektir;

- Araştırmacının, araştırmanın gerçekleştirildiği ilmin önermelerinin konusuna yapacağı yüklemelerde tutması gereken yol ve çalışması esnasında konuların durumları ve hakikatlerini anlamada dayandığı araçtır.⁹

5 Fazlullah Mehdî, *Usûlü kitâbeti'l-bahs ve kavaidi't-tahkik*, (Beirut: Dâru't-talîa, 1998), 14.

6 Yusuf Abdülemir Tabâha, *Menheciyyetü'l-bahs- tekniyyât ve menâhic*, (Beirut: Dâru'l-mahacceti'l-beyzâ, 2011), 14.

7 Rıza Berencegâr, *İlmü'l-keâm el-İslâmî; dirâsetün fi'l-kavâidi'l-menheciyye*, (Beirut: Merkezü'l-hadâra li tenmiyeti'l-fikri'l-İslâmî, 2016), 40.

8 The methods section describes actions to be taken to investigate a research problem and the rationale for the application of specific procedures or techniques used to identify, select, process, and analyze information applied to understanding the problem, thereby, allowing the reader to critically evaluate a study's overall validity and reliability. The methodology section of a research paper answers two main questions: How was the data collected or generated? And, how was it analyzed? The writing should be direct and precise and always written in the past tense». Kallet, Richard H. “How to Write the Methods Section of a Research Paper.” *Respiratory Care* 49 (October 2004): 1229-1232.

9 Samir Tefvik Acemî, *Nahve binâi'l-mezhebi't-terbevî, kırâetün fi meâlimi'l-menhec*, (Beirut: Mecelletü ebhâsin ve dirâsetün terbeviyye, 2016), 2/17.

O halde “metod”un düşünceye bakan iki yönü olmalıdır; birincisi, ilmin meselelerindeki önermelerin yüklemelerini mevzuda ispat edebilmenin en ideal yolunu çizmek, ikincisi de ilmin mevzularının farklı yönlerini keşfetmede istifade edilecek araç olmaktır. Bu noktada kelâm ilminin asli önermelerinden biri olan “Allah mevcuttur” önermesini ele alacak olursak önümüze iki görev çıkacaktır;

a) Önermenin konusu olan “Allah”ı araştırırken yapılacak araştırma hissi mi, aklî mi yoksa naklî mi olacaktır? Ya da bu ihtimallerden yalnızca birini tercih etme zorunluluğu olmaksızın bazıları veya tamamının bileşeni niteliğinde mi bulunacaktır? Bu sorular çerçevesinde evvelâ ideal araç tespit edilmelidir. Tespit edilen metodun ideal olduğunu ise muayyen ilmin konusu tekrür ettikçe araştırmanın aynı araç ile yapılabilmesinden anlarız.

b) Yüklemin konuya nasıl hamledileceği yani “vücûd”un “Allah”a nasıl dayandırılacağı belirlenmelidir. Yani, bu eylemi yaparken akli bir kıyasa mı aklî bir taksime mi yoksa bunların dışında bir yola mı başvurulacağına karar verilmelidir.

Dolayısıyla “kelâmî metot” bu iki görevi istikrarlı ve değişmez bir şekilde icra etmenin adı olacaktır. Ayrıca bu bakış açısı bizlere birbirinden farklı kelâm mezheplerini, “Selefiyye Allah’ın varlığını ispatta akli kıyası bir metot olarak kabul etmez iken onun yerine ‘fitrat’ mefhumunu ikame eder”, “Eş’arîler itikadi önermelerin konularında his, akıl ve haber-i sadık marifeti ile araştırmalarda bulunur” örneklerinde görüldüğü gibi takip edilen metotlar bağlamında daha anlaşılır bir biçimde kategorize etmenin önünü açacaktır.

2. Müteahhirûn Kelâmında Kullanılan Metotlar

Yukarıda da zikrettiğimiz üzere kelâm ilminin düşünen öznenin kalbinde dinin kabulünü ifade eden “tasdik”in oluşmasını hedeflediği kolaylıkla anlaşılabilir. Yüklemin konuya hamledilmesi sonucu oluşan nefsanî bir nitelikten ibaret olan söz konusu “tasdik”in oluşması için de hiç şüphesiz şunları barındıran belirli yöntemlere ihtiyaç vardır;

- Düşünen özneye istidlâlinin doğruluğuna dair burhan ifade edecek madde,
- Nefsin bu istidlali kabul etmesini sağlayacak suret.

Bu gayenin gerçekleştirilmesi uğrunda diğer ilimlerde kullanılan tüm metotlar ele alındıktan ve bu metotların kelâmî meselelerde “tasdik”i ne derecede sağlayabileceği açıklandıktan sonra mütekellimler nezdinde kullanılabilir olarak bazı metotlar yerleşik hale gelmiştir. Bu minvalde analojinin kat’ değil de zan ifade etmesi sebebi ile kelâm ilminde olmasa da fıkıh ilminde yararlı olduğunu ifade eden Gazâlî örneğinde¹⁰ de görülebileceği üzere bazı mütekellimler, kimi metotların haddi zatında faydalı olsa dahi tüm ilimlerde kullanılabilir olmadığını açıkça ifade etmiştir.

Gazâlî ve sonrasına dair kelâm eserlerinin ilgili konu etrafında dikkatlice incelenmesi neticesinde de mütekellimlerin itibar ettiği metotların üç metotla sınırlı olduğu anlaşılabilir. Bu durumun bir yansımasını kelâm ilmi denince akla gelen ilk eserlerden olan *el-İktisâd fi’l-i’rikâd* adlı eserde mülahaza ederiz. Öyle ki, Gazâlî *el-İktisâd*’ın mukaddimesinde, eserinin bütününde uygulamayı prensip haline getireceğini vadettiği bir takım metotlar olduğunu söyledikten sonra bu metotları müstakil bir başlıkta tafsilatlı bir şekilde anlatmıştır¹¹ ki çalışmamızın ilerleyen kısımlarında biz de bu ayrıntıların bir kısmına özellikle değineceğiz.

2.1. Ayırıştırma Metodu

Bu metot, mantık ilminde şartlı munfasıl kıyas olarak isimlendirilen kıyas türünün kullanımı ile meydana gelir ve ikiye ayrılır.

2.1.1. Tafsîlî Ya da İstikrâî Ayırıştırma

Araştırma ve istikra neticesinde elde edilen ve aklın ulaşılan kısımlardan başkasını da tecviz ettiği ayırıştırma türüdür. Örneğin semavi dinlerin Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm olarak üçe ayrılması aklın bir gereği olmayıp yalnızca buna dair istikra ve araştırmanın neticesinde ortaya çıkan bir olgudur.

İstikranın doğurduğu bilgi her zaman katiyet ifade etmediği gibi güvenilirlik derecesi istikra edilen verilerin artışı ile doğru orantılı olarak yükselir. Örneğin gözlemlediğimiz yüz adet devenin kanatlarının olmadığını görme-

10 Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, (Beyrut: Dâru’l-minhâc, 2016), 190-206.

11 A.mlf., *el-İktisâd fi’l-i’rikâd*, (Beyrut: Dâru’l-minhâc, 2016), 115.

miz neticesinde devenin kanatları olmadığı kanaatine ulaşabiliriz. Ne var ki aklımız bir gensel geçiş sebebiyle bu özelliklere sahip olabilecek bir devenin varlığını da imkânsız görmez. Bu sebeple istikranın doğurduğu bilgi mutlak anlamda kesinlik ifade etmez. İngilizce'deki karşılığı "induction" olan ve genellikle nâkıs olan istikranın bilgiye ulaştırma imkânı batıdaki bilimsel çevrelerde de hala sorgulanmaktadır.¹² Kelâm ilminde de sonuçlarında katiyet şartı aranmayan bu tür bir ayırıştırmaya itibar edilmez.¹³

2.1.2. Aklî Ayırıştırma

Kelâm ilminde kullanılan ayırıştırma metodu budur ve birbirinin çelişği durumunda olan iki seçenek arasında gerçekleştirilir. Ayırıştırmının cüzü olan iki çelişik seçeneğin alternatifi olan üçüncü bir cüz olamayacağı gibi bu iki cüzün bütünü ile yok olması da düşünülemez. İki cüzden oluşması gereken bu akli ayırıştırma ise şu şekilde tatbik edilir;

Bir tümel kavram alınıp iki şıkka ayrılır. Bu iki şıktan biri belli bir kayıt ilavesi ile tümel kavramın kendisine dönük iken diğeri ilk şıkta yer alan kaydın olumsuzlanması ile elde edilir. Bu sebeptir ki akli ayırıştırmının yalnızca iki tarafı olabilir. Aslında görünürde en az üç şıktan oluşan ayırıştırmaların da iki unsurdan oluşan aklî ayırıştırmaya indirgenmesi mümkündür. Zira bir malum ya mümkün ya vacip ya da müstahildir şeklindeki bir ayırıştırmının, malum ya mümkündür ya da mümkün olmayandır suretine taşınması olağandır ve bu ameliye salt aklî olup dış dünyanın gözlemlenmesinden neşet etmez.

Fahreddin Râzî de şartlı kıyaslar içerisinde muteber olanın bir önerme ile çelişğinden yahut çelişğine denk olan başka bir önermeden oluşan kıyas olduğunu ifade etmiştir.¹⁴ Burada zikri geçen önermelere vereceğimiz misaller ise sırasıyla şu şekildedir;

- Bir sayı ya tektir ya da değildir (önerme+çelişği)

12 Mesela bk. Francis Bacon, *Novum Organum*, trc. Sema Önal, (İstanbul: Say Yayınları, 2012), 146.

13 Gazâlî. *Mi'yârul-ilm*, 184.

14 Fahreddin Râzî, *Mantıkul-mûlahhas*, thk. Ahmed Ferâmuruz-Adina Asgarî Nejad, (Tahran: Kitâbhâne,1962), 318.

- İki sayı birbirine ya denktir ya da birbirinden farklıdır. (önerme+çelişğinin dengi)

İlk örnekte “tek”in çelişğii olan “tek değildir” unsuru zikredilirken, ikinci örnekte “denktir” unsurunun lafız itibari ile çelişğii olmasa bu surette çelişğii olan” denk değildir” ile aynı neticeyi veren “birbirinden farklıdır” unsuru kullanılmıştır ve her iki durumda da akli ayrıştırma tahakkuk etmiştir.

2.1.2.1. Akli Ayrıştırmada Bulunması Gereken Şartlar

Şartlı munfasıl kıyas formunda oluşturulan ve kendisi ile elde edilen kıyasa “kıyas-ı hulf”¹⁵ de denen bu ayrıştırma metodunun suret bakımından muhatap tarafında kabulü sağladığı ve şekil olarak istidlal çeşitlerinin en anlaşılırı olduğunda şüphe yoktur. Zira maddesinde yer alan iki şıktan başka bir ihtimal olmadığından delilin muhatabı, en azından meselenin zikredilen ihtimallere münhasır olduğunu muhakkak surette onaylayacaktır. Ne var ki bu ayrıştırmanın kelâmî bir istidlâlin sureti olabilmesi için onda şu şartların sağlanmış olması da zorunludur:

a) Ayrıştırmanın konusu parçalarını kapsayıcı ve mutlak surette onlardan daha genel olmalıdır. Yoksa konunun parçalara eşit, onlardan mutlak surette ya da bir yönden daha hususi veya parçalar ile alakanın sağlanamayacağı bir biçimde farklı olması metodun geçerli bilgi üretmesinin önüne geçmiş olur. Burada sıralanan problemlerin tamamından ari olarak “bir sayı ya tek ya da çifttir” örneğini zikredebiliriz. Zira ayrıştırmanın konusu olan ve kendisine çift veya tek denebilecek her cüz sayının kapsamına girer iken ayrıştırmanın konusu olan “sayı” ikisini de kapsamaktadır ve mutlak anlamda her ikisinden de geneldir.

b) Akli ayrıştırma marifetiyle elde edilen netice, ayrıştırmada oluşan iki bilginin bizzat doğurduğu yeni bir bilgi olmadıkça katiyet ifade etmez. Yani muhatabın sonucu kabul etmesi için ayrıştırmada yer alan iki bilgiyi anlayıp kabul etmesi yeterli olmalıdır. Bu iki bilgiden ilki hem ayrıştırmanın konusunu hem de onun cüzlerini göz önünde bulundurmanın neticesinde oluşur. Muhatap, ayrıştırmanın konusunu değerlendirip konunun cüzlerini mutlak

15 Seyfüddin el-Âmidî, *el-Mübîn fî şerhi elfâzi'l-hukemâ ve'l-mütekellimîn*, thk. Hasen eş- Şâfiî, (Kahire: Dâru Vehbe, 1993), 84.

surette kapsayıcı olduğunu, cüzlerin de birbiri ile olan irtibatının “çelişiklik” olduğunu anlar ve kabul eder ise sözünü ettiğimiz ilk bilgi muhatapta oluşur. İkinci bilgi ise, ihtimallerin iki şıkta sınırlı olduğundan emin olan muhatabın mevcut ihtimallerden birinin geçersizliğini görüp çelişğinin geçerliliğini idrak etmesi ile meydana gelir. İki ihtimalden birinin geçersizliğini sağlayan şeyin söz konusu kıyasın kendisinden değil de müstakil-harici bir delil olması gerektiğinde ise şüphe yoktur. Bu iki bilgi sayesinde de kıyasın neticesi olan yeni bilgi muhatabın zihninde şekillenmiş olur. Bu durumu iki farklı örnek ile izah edecek olursak;

- Âlem ya hâdis ya da kadimdir.
- Kadim olması imkânsızdır.
- O halde hâdis olmalıdır.¹⁶

Ulaşmak istediğimiz bu neticeyi (âlem hâdis olmalıdır) şu aşamalardan geçerek elde ettik;

“Âlem ya hâdistir ya da kadimdir” diyerek âlem için yalnızca bu iki hükmün geçerli olacağını kavramak¹⁷ (Birinci bilgi)

“Kadim olması imkânsızdır” önermesini kabul etmek. (ikinci bilgi).

İmam Gazâlî’nin âlemin hudusunu ispat sadedinde getirmiş olduğu delilden ibaret olan birinci örnekten sonra İmam Râzî’nin aynı bağlamdaki istidlâli olan ikinci örneğe geçebiliriz;

“Her mümkünün muhdes olması gerektiren şeyi şu şekilde izah edebiliriz;

- Her mümkün, varlığında bir müessire ihtiyaç duyar,
- Müessire ihtiyaç duyuş da mümkünün ya vücûd ya da ademi halinde sabit olur,
- Eğer vücûdu halinde ise ya hudûsu ya da bekâsı halinde olur ki mevcudun var edilmesi manasına geleceğinden bekâsı halinde olması imkânsızdır,

16 Gazâlî, *el-İktisâd fi’l-i’rikâd*, 115-116.

17 Çünkü kâdem ve hudûs birbirinin çelişğidir ve başka bir seçenek söz konusu değildir.

- Bekâsı ihtimali geçersiz olduğuna göre elimizde yalnızca hudûsu ve ademi ihtimalleri kalır ki her ikisi de mümkünün hâdis olmasını gerekli kılar.”¹⁸

2.2. Hamlî Kıyas Metodu

Kıyas, mantık disiplininde önermelerin öğrenilmesinin en önemli gayesi ve semeresi olarak telakki edilir. Çünkü önermelerden oluşturduğu kıyas sayesinde neticesini burhânî bir biçimde kanıtlamış olmak mantıkçının asli amacıdır. “Önermelerden oluşan ve kabul edildikleri takdirde bizzat yeni bir bilgi doğuran sözlerin oluşturduğu bütün” şeklinde tarif edilen¹⁹ kıyas, tecrübeye dayalı disiplinler de dâhil olmak üzere her ilimde bilgi üretici niteliğe sahiptir. İşte bu sebeple mütekellimler de kelâma dair tartışmalarında, bahuş kelâmın asli meselesi olan isbât-ı vâcib konusunda kıyastan istifade etmişlerdir. İmam Gazâlî de kıyasın kelâmda muteber olan ikinci metot olduğunu şu şekilde ifade etmiştir:

“ İkinci metot, başka bir usul ile iki önermeyi şu misalde olduğu gibi düzenlememiz ile gerçekleşir;

- Hâdislerden ayrı kalamayan her şey hâdistir,
- Âlem hâdislerden ayrı kalamamaktadır,
- Bu iki önermeden iddiamız olan “Âlemin hâdis olduğu” neticesi gerekir.”²⁰

Bu istidlâl çeşidi de mütekellimler nezdinde makbul olan bir önceki istidlâl türünde olduğu gibi bazı şartların tahakkukuna bağlı olarak doğru netice verir. Bu şartlar, önermelerin sureti ve maddesi ile alakalı olanlar şeklinde ikiye ayrılmaktadır.

18 Râzî, *el-Hamsûn fî usûli'd-dîn*, tah. Said Abdüllatif Fûde, (Amman: Dâru'l-asleyn, 2017), 72-73.

19 Necmüddîn Kâtibî el-Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye fî tahrîri'l-kavâidi'l-mantıkîyye*, (İstanbul: el-Mektebetü'l-Hâşimîyye, 2015), 256; Gazâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 153.

20 Gazâlî, *el-iktisâd*, 116.

2.2.1. Kıyasın Sureti ile Alakalı Şartlar²¹

2.2.1.1. Kıyası Oluşturan Asgari Öge

İkisi öncül biri de sonuç olmak üzere bir kıyas en az üç ögeden meydana gelmelidir. Sonuç ise mutlaka öncüllerin bizzat gerektirdiği “yeni” bir cümle olmalıdır. Bunun beraberinde bir kıyasta mutlak surette “küçük, (ilk önermenin konusu) orta, (öncüllerde tekrarlanan terim) ve büyük” (ikinci önermenin yüklemi) olmak üzere üç adet terim bulunmalıdır. İki öncül arasındaki bağı sağlama vazifesini icra etmek üzere tekrarlanan orta terimin ise her iki öncülde de aynı manaya gelmesi gerekir. Bu terim iki öncülde de aynı manada değilse, iki öncül arasında bağ olma özelliğini yitireceğinden kendisinden beklenen vazifeyi icra edemez.

2.2.1.2. Kıyası Oluşturan Ögelerin Niteliği

Kıyasın öncüllerinden en az birinin olumlu olması gerekir. Zira her iki öncülün de olumsuz yükleme sahip olması durumunda şu misalde de açıkça görüleceği üzere orta terim öncüller arasında bağ kurulmasını sağlayamayacaktır;

Türkler Şii değildir,

Şiiler, Buhârî ve Müslim’i İmam olarak görmez.

Yalnızca bu suret ile zikri geçen öncüllerden bir neticeye ulaşmanın imkânı yoktur. Çünkü öncüllerden doğacağı zannedilen “Türklerin Buhârî ve Müslim’in İmam oluşunu kabul edip etmeyişi olgusu” öncüllerin kendisinden değil öncüller dışındaki bir takım bilgiler ışığında çıkarılabılır. Öncüllerin bizzat kendisinin sonucu üretmemesinin sebebi ise kıyastaki mutlak olumsuzluğun terimler arasında irtibat kurulmasına engel olmasıdır.

Kıyasın sonuç verici olması için gerekli olan şartlar ile bağlantılı olarak mütekellimlerin istidlâllerinde genellikle kıyas şekillerinden birinci şekle müracaat etmesi dikkat çekicidir. Orta terimin ilk önermede yüklem, ikinci önermede konu olduğu bu kıyas şeklinin hususi olarak tercih edilmesi mantıkçıların da ifade ettiği üzere kıyas şekilleri içerisinde en anlaşılır olan; şartlarına

21 Ali Mahmoud al-Omarî, *Mantık*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018), 67.

riayet edilerek tertip edildiğinde muhatap nezdinde neticenin zorunlu olarak meydana geldiği yegâne kıyas şekli oluşudur. Anlaşılabilirliğinin yanında istenebilecek tüm önerme tiplerine²² göre sonuç alınabilen bu kıyas şekli diğer tüm şekillerin kendisine irca edilebilmesi ile de öne çıkar.

2.2.2. Kıyasın Maddesi ile Alakalı Şartlar²³

Kıyasın maddesi içerdiği önermelerdir. Kıyasın maddi olarak oluşturucusu olan bu önermeler, kıyasın kabul edilebilir oluşu için şu şartları bünyesinde mutlaka taşımaktadır;

a) Kıyasın içerisindeki bilgiler doğrulanabilir veya yanlışlanabilir (zihinde hüküm oluşturan) karakterde olmalıdır. Zira böyle olmayan ve sadece zihinde bazı olguların suretini oluşturmayı sağlayan bilgiler kıyasın maddesi olamaz, bilakis bu karakterdeki ilmi madde tanımların unsuru olmalıdır.

b) Zihinde hüküm oluşturan önermeler vakiya da mutabık olmalıdır.

c. Zihinde hüküm oluşturan ve vakiya da mutabık olan önermeler, düşünen kimsece kesin bir şekilde kabul edilmelidir. Çünkü gerçekleştirilen bir kıyastan maksat ispatı istenen neticenin muhatap tarafından kesin bir şekilde kabul edilmesi olduğundan yalnızca suretinin doğru neticeyi doğuracak nitelikte olması bu amacı gerçekleştirmeye yetmez.²⁴

d) Son olarak muhatapta oluşan kesin kabul durumunun her halükarda gerçekleşebilir nitelikte olması gereklidir.

Kıyasın maddesi ile alakalı zikrettiğimiz dört şart bir arada bulunduğu anda kıyas yakînî olur ve verdiği netice “burhan” adını alır. Müteteklimler

22 Özne açısından hem tümel hem de tikel konular ile neticenin elde edilebildiği bu kıyas şeklinde öznenin kemmiyeti ne olursa olsun yüklem hem olumlu hem de olumsuz olarak isnat yapılması ile aynı şekilde doğru sonuç alınabilmektedir.

23 Gazâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 212.

24 Yakînî bilgi; malumun hiçbir şüpheye mahal vermeyecek şekilde inkişâf ettiği, hata veya vehim ihtimali olmayan ve kalbin onaylamakta zorlanmadığı bilgi çeşididir, Gazâlî, *el-Münkiz mine'd-dalâl*, (Cidde: Dâru'l-minhâc, 2013), 49.

de kıyasın maddesini burhânî yapacak bilgi çeşitlerini idrak edilmiş yönleri itibariyle ele alarak şu şekilde tasnif etmiştir;²⁵

2.2.2.1. Evveliyât

Bütünün parçasından daha büyük olduğu, bir cismin ya hareketli ya da durağan olduğunu kesin olarak kabul etmemiz neticesinde oluşan bilgilerde olduğu gibi aklın herhangi bir dış etken olmaksızın yalnızca zatları sebebi ile (manasını anladığı gibi zorunlu olarak) onayladığı önermelerdir. Örneğin akıl bütünün ve parçanın manasını kavradığı an birincinin ikinciden büyük olması gerektiğine, yine hareket ve sükûnun manasını kavradığı an ikisinin bir arada bulunamayacağına ekstra bir düşünme faaliyetine ihtiyaç duymaksızın hükmeder. Bu gibi önermeler sanki aklın yeni kavradığı değil de sürekli olarak bilmekte olduğu şeyler olarak değerlendirilir.²⁶

2.2.2.2. Müşahedât veya Mahsûsât

Aklın duyular aracılığıyla hüküm verdiği önermelerdir. Bu ve benzeri önermelerde akıl duyulardan soyutlanırsa herhangi bir hüküm vermez. Akıl da duyular aracılığıyla oluşan bu hüküm, duyularda idraki engelleyen hastalık, görme zayıflığı ya da hissedilenin çok uzak veyahut çok yakın olması gibi maniler peyda olmadıkça kesinlik ifade eder.²⁷ Aklın hüküm vermede dayandığı duyular ise dış ve iç olmak üzere ikiye ayrılır. Dış hisler beş duyu organı olarak bildiğimiz hisler iken iç hisler vicdâniyyât olarak isimlendirilen ve açlık, tokluk gibi kişinin kendi içerisinde hissedip içsel tecrübesinden ibaret olan şeylerdir.

25 Gazâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, 116; *Mi'yârü'l-ilm*, 128-224; Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Misbâhu'l-ervâh fi usûli'd-dîn*, thk. Said Fûde, (Amman: Dâru'r-Râzî, 2007), 78; Kutbüddîn Râzî, *Şerhu'ş-Şemsiyye*, (İstanbul: el-Mektebetü'l-Hâşimiyye, 2015), 306-307; İbnü't-Tilmisânî, *Şerhu Meâlimi usûli'd-dîn*, thk. Nizâr el-Hammâdî, (Ammân: Dâru'l-feth, 2010), 92-93; Muhammed b. Yusuf es-Senûsî, *Şerhu'l-Akâidetü'l-kübrâ*, (Kahire: Matbaatü cerîdeti'l-İslâm, 1316), 8-9, Hasan b. Mesud el-Yûsî, *Havâşî'l-Yûsî alâ şerhi Kübrâ es-Senûsî*, tah. Hamid el-Yûsî, (Cezayir: Dâru'l-furkân, 2008), 181-182.

26 Gazâlî, *el-İktisâd*, 219.

27 Gazâlî, *el-Munkız*, 54.

2.2.2.3. Mücerrebât

“Her kar soğuktur”, “Su yüz derecede kaynar” gibi aklın tekerrür eden hissi tecrübeler aracılığıyla “eğer tekrar edişi tesadüfi olsaydı her şart ve durumda meydana gelmezdi” diyerek kesin bir biçimde hakkında hüküm verdiği önermelerdir.

2.2.2.4. Kıyaslarını İçinde Barındıran Önermeler

Aklın, “dört çift sayıdır” önermesinde olduğu gibi zihinde var olan gizli bir kıyas aracılığıyla kesin bir biçimde hakkında hüküm verdiği önermelerdir.²⁸ Zira dört sayısına çift olmanın yüklenmesini sağlayan şey adeta zihinde var olan şu gizli kıyastır;

- e) Birbirine eşit parçalara ayrılan her sayı çifttir,
- f) Dört, birbirine eşit parçalara ayrılmaktadır,
- g) O halde dört çift sayıdır.²⁹

2.2.2.5. Mütevâtirât

Bu önermeler, nefsin şüphe duymaksızın kesin bir biçimde kabul ettiği önermelerdir. Bu kabul ise haberin, insanlığın tecrübesince yalan söylemek üzere bir araya gelmeleri, aynı hâdiseyi yanlış anlamak üzere birleşmelerini imkânsız olan bir topluluktan neşet etmesi aracılığıyla gerçekleşir. Bizzat müşahede etmediğimiz yerlerin varlığına, Peygamber efendimiz (s.a.s.)’in Peygamber olduğuna, geçmiş zamanda hüküm süren devletler ve uygarlıklara dair bilgi bu cümledendir. Tevatürde akıl, duyma organına ek olarak zihinde hazır bulunan “yalan üzere bir araya gelmelerini aklın mümkün görmeyeceği bir topluluğun, gerçekleşmesi mümkün olan bir hissedilebilir den haber vermiş olması” olgusu aracılığıyla hüküm verir.³⁰

28 Kutbüddîn Râzî, *Şerhu’ş-Şemsiyye*, 307.

29 Burada iki mefhumdan birini diğerine yükleme esnasında kesin bir biçimde hüküm verilmesini sağlayan şey her ne kadar zahiren önermenin içerdiği madde haricinde bir unsurmuş gibi gözükse de aslında bu kıyasın zihinde oluşumunu sağlayan şey unsurların hakikatinin bizzat kendisidir.

30 Senûsî, *Şerhu’l-Akîdeti’l-kübrâ*, 9.

3. Muhatabı Kendi Öncüllerine Dayanarak İlzâm Etme

Bu metot cedel çeşitlerinden biridir. Cedel, kendisini ifade aracı olarak kullanan öznenin ispat için kullandığı maddenin kıyasa dair şartlarda geçtiği üzere yakînî ve burhânî olması hassasiyetini taşımasını gerekli kılmaz. Bilakis, cedel esnasında kullanılan önermelerin muhatap tarafından kabul edilmiş veyahut meşhur önermelerden oluşması yeterli iken bunların haddi zatlarında doğruluğunu sınaama gereksinimi de olmaz ki bu cedel ile burhânın ana ayırım noktasıdır.³¹

Senûsî, cedel ile burhân arasındaki farkı şu ibareleri ile ifade etmiştir:

“Burhânın hakikati, tamamı zorunlu olan ya da kendisi zorunlu olmasa da başka bir zorunlu bilgiye dayanan önermelerden oluşan delil olmasıdır. Ya da burhâna, tamamı yakînî olan önermelerden oluşan delildir de denebilir. Cedel ise, çoğunluğun umumi bir maslahat, duygusallık, toplumsal aidiyet gibi dayanaklar sebebiyle kabul ettiği meşhur önermelerden oluşan delildir. Cedel, burhânî bilgiyi anlama kabiliyeti olmayan kimseyi ikna etmek, muhatabını ilzam etmek ve def etmek gibi amaçlara hizmet eder.”³²

Bu metodun özü, kişinin düşüncesini müstakil bir delil getirme yolu ile değil de muhatabının iddiasını iptal ederek ispatlamasıdır. Tabi bu metodun netice vermesi için de meselenin kişi ve muhatabının görüşü olmak üzere iki ihtimalde sınırlı olması gerekir ki muhatabın iddiasını iptal etmek aynı zamanda savunulan görüşü ispat etme anlamına gelsin. Zaten bu noktada, aslında başlangıç itibarı ile cedel olan metodun yukarıda ifade ettiğimiz aklî ayırıştırma yani burhân-ı hulf'e dönüşmüş olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

Mütekellimin kendi iddiasının doğruluğunu kanıtlamaya çalışması yerine muhatabının iddiasının imkânsız olduğunu kanıtlamaya çalışması da bu metoda dâhildir. Bu cedel üslubu ise şu öncüllerin oluşturduğu bir kıyas marifetiyle gerçekleştirir;

İddianız imkânsız bir sonucu doğurmaktadır,

İmkânsız bir netice doğuran her iddia geçersizdir,

31 Gazâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, s. 215, Omarî, *Mantık*, 97.

32 Senûsî, *Şerhu'l-Akidedi'l-vüstâ*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2005), 83-84.

Dolayısıyla iddianız da geçersizdir.

Bu duruma örnek olarak şu misali zikredebiliriz;

“Eğer hasmın “Feleklerin dönüşleri sonsuzdur” sözü doğru olursa, bu sözün doğruluğu sonsuz olanın tamamlanmış ve bitmiş olmasını gerektirir ki bu lazımın imkânsızlığı ortadadır. Bu durumda böyle bir imkânsızlığa yol açan bir görüşün de imkânsız olması gerekir ki bu görüş hasmımıza aittir.”-

³³Gazâlî’den yaptığımız nakilde yer alan bu üslubu en çok kullanan müte-kellimlerden biri de Fahreddin er-Râzî’dir. Öyle ki, *el-Hamsûn fî usûli’-d-dîn*, *el-Erbain fî usûli’-d-dîn* ve *Têsîsü’t-takdîs* gibi eserlerinde akaidi ispat sadedinde hamlî kıyastan çok bu ilzâmî metoda başvurmuştur.

Son olarak bu metodun yukarıda da ifade ettiğimiz üzere muhtemel görüşlerin ikiye sınırlı olması halinde burhâna dönüşüp yakînî bilgi verebildiği gibi böyle olmadığı takdirde cedel olarak kalacağı için zan veya en fazla zann-ı gâlib türünden katiyeti eksik bir bilgi meydana getireceği de unutulmamalıdır.

SONUÇ

İmam Gazâlî, ortaya koyduğu ilmi ürünler ile kendisinden sonraki ilmi faaliyetlerin işleyişinde belirleyici bir rol üstlenmiştir. Bu vakıanın kelâm ilmi-ne bakan yönünün çalışmamızda istidlâl metodolojisi bağlamında incelenme-si İmam Gazâlî’nin kendisinden sonraki müte-kellimlerde bu açıdan karşılık bulduğunu ve vaz’ ettiği çerçevenin Râzî, Âmidî, İbnü’t-Tilmisânî, Beyzâvî ve Senûsî gibi birçok müte-kellim nezdinde kabul gördüğünü göstermiştir. Aklî ayrıştırma, hamlî kıyas ve muhatabını kendi öncüllerine dayanarak ilzâm et-mekten ibaret olan bu istidlâl metotlarının Gazâlî sonrası dönemde de kulla-nıldığı anlaşılmıştır. Ancak bu metotlardan hiçbirinin aynı eserler bağlamında mutlak olarak muteber görülmediği de ortaya çıkmıştır.

Bu metotlardan ayrıştırmanın bir çeşidi olan istikra kesin bilgi oluşturma-maması sebebiyle müteahhirûn kelimcileri tarafından başvuru olan bir istidlâl metodu olmamıştır. Aksine ayrıştırma çeşitlerinden yalnızca aklî ayrıştırma dönemin kelâmcıları tarafından kullanılmıştır. Yine muteber metotlardan biri

33 Gazâlî, *el-İktisâd*, 117.

olan hamlî kıyas da kıyas için gerekli olan maddi ve surî şartların sağlanması durumunda netice vereceğinden bu şartların var olduğu durumlarda kullanılmış ve mutlak bir istidlâl metodu olmamıştır. Hatta dört farklı şekli olan hamlî kıyastan en çok kullanılan şekil, insan tabiatına yakınlığı sebebiyle en çabuk kavranabilen şekil olan birinci şekil olmuştur. Son olarak muhatabını kendi öncüllerine dayanarak ilzâm etme metodu ise cedelî üsluplardan olması sebebiyle ilk iki metodun aksine burhanî bilgi oluşturmayı birincil olarak sağlamamıştır. Bilakis yalnızca muhataba düşündüğü şeyin geçersizliğini veya imkânsızlığını kanıtlama gayesine odaklanılan bu metot muhtemel görüşlerin kişi ve muhatabının görüşünde münhasır olması durumunda kesin bilgi üretebilmiştir. O halde mütעהhirûn kelimcilerinin genel itibariyle kelâm ilmi vasıtasıyla muhatapta kesin bilgi oluşturmak ve muhatabı yalnızca ilzâm etmek gayelerine ulaşmaya çalıştıklarını söylememiz yerinde olacaktır. Bu iki gayeden birincisi için bütünü ile akli ayrıştırma ve şartlarını haiz olan hamlî kıyas ve kısmen ilzâm metoduna başvurulurken ikinci gaye ise bütünü ile ilzâm metodu aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

İmam Gazâlî'nin ana hatlarını belirlediği ve kendisini takip eden dönemde kullanılan bu istidlâl metotlarının tafsilatlı bir haritasını da çıkaran çalışmamız hem dönemin kendi içinde hem de Gazâlî öncesi kelâmının istidlâl metotları bağlamında daha sağlıklı bir biçimde incelenmesi ihtiyacına önemli bir katkı sunmuştur. Gazâlî tarafından vaz edilen bu metotların genel çerçevesiyle korunduğu ve uygulandığı çalışmamız aracılığıyla görülürken sonraki dönemde metotlara dair tüm ayrıntıların muhafaza edilip edilmediği, dönemin istidlâl metodu bağlamında öncesinden bir kopuşu mu ifade ettiği ve benzeri birçok sorunun cevaplanması ise bu noktalara odaklanacak müstakil çalışmalar marifetiyle olacaktır.

KAYNAKÇA

- Acemî, Samir Tefvîk, *Nahve binâi'l-mezhebi't-terbevi, kırâetün fi meâlimi'l-menbec*. Beyrut: Mecelletü ebhâsin ve dirâsâtin terbeviyye. 2016.
- Âmidî, Seyfuddîn. *el-Mübîn fi şerhi elfâzi'l-hukemâ ve'l-mütekellimîn*. thk. Hasen eş-Şâfiî. Kahire: Dâru Vehbe. 1993.
- Bacon, Francis. *Novum Organum*. trc. Sema Önal. İstanbul: Say Yayınları. 2012.
- Bedevi, Abdurrahman. *Menâbicü'l-bahsi'l-ilmî*. Kuveyt: Vekâletü'l-matbûât. 1997.
- Berencegâr, Rıza. *İlmü'l-kelem el-İslâmî; dirâsetün fi'l-kavâidi'l-menhecîyye*. Beyrut: Merkezü'l-hadâra li tenmiyeti'l-fikri'l-İslâmî. 2016.
- Bezzâvî, Abdullah b. Ömer. *Misbâhu'l-ervâh fi usûli'd-dîn*. thk. Said Fûde. Amman: Dâru'r-Râzî, 2007.
- Ferâhidî, Halil b. Ahmed. *Kitâbu'l-Ayn*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye. 4 cilt. 2003.
- Gazâlî. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, Beyrut: Dâru'l-minhâc. 2016.
- Gazâlî. *Mi'jâru'l-ilm*. Beyrut: Dâru'l-minhâc. 2016.
- Gazâlî. *el-Mümkez mine'd-dalâl*. Cidde: Dâru'l-minhâc. 2013.
- İbnü't-Tilmisânî. *Şerhu Meâlimi usûli'd-dîn*. thk. Nizâr el-Hammâdî. Amman: Dâru'l-feth. 2010.
- Kallet. Richard H. "How to Write the Methods Section of a Research Paper." *Respiratory Care* 49 October. 2004.
- Kazvîni. Necmüddîn Kâtibi. *er-Risâletü's-Şemsiyye fi tabri'i'l-kavâidi'l-mantıkîyye*. İstanbul: el-Mektebetü'l-Hâşimîyye, 2015.
- Mehdî, Fazlullah. *Usûlü kitâbeti'l-bahs ve kavâidi't-tahkîk*. Beyrut: Dâru't-talîa. 1998.
- Râzî. Fahreddin. *el-Hamsûn fi usûli'd-dîn*. thk. Said Abdüllatif Fûde, Amman: Dâru'l-asleyn. 2017.
- Râzî. Fahreddin. *Mantku'l-mülabbas*, thk. Ahmed Ferâmurz-Adina Asgarî Nejad. Tahran: Kitâbhâne. 1962.
- Râzî. Kutbüddîn. *Şerhu's-Şemsiyye*. İstanbul: Mektebetü'l-Hâşimîyye. 2015.
- Omarî, Ali Mahmoud. *el-Mantık*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları. 2018.
- Senûsî. Muhammed b. Yusuf. *Şerhu'l-Akideti'l-kübrâ*. Kahire: Matbaatü cerîdeti'l-İslâm. 1316.
- Senûsî. Muhammed b. Yusuf. *Şerhu'l-Akideti'l-vüstâ*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye. 2005.
- Tabâha. Yusuf Abdülemir. *Menhecîyyetü'l-bahs-teknîyyât ve menâbic*. Beyrut: Dâru'l-mahacceti'l-beyzâ. 2011.
- Yûsî. Hasan b. Mesud. *Havâşî'l-Yûsî alâ şerhi Kübrâ es-Senûsî*. tah. Hamid el-Yûsî. Cezayir: Dâru'l-furkân. 2008.